

A *-t > -k változásról a lapp nyelvben

Danilo GHENO

Firenze
gheno1@hotmail.it

A lapp nyelvjárásokban, amelyeket egyesek joggal nyelveknek tekintenek (a különbség köztük többé-kevésbé annyi, mint az újlatin nyelvek között), két többes számú nominativus-típus létezik: egy *-k* (vagy allofónok) végződésű, egy pedig *-t* végződésű. A *-k* határozottan túlsúlyban van, minthogy a kb. tíz dialektusból a *-t* egyedül a norvég vagy északi lappban található meg, közelebbről a nyugati hegyi (Kautokeino), valamint – részben – a tengeri és a déli hegyi tájszólásaiban (vö. Osnoy 1975: 220–221): pl. *guolli* 'hal' : többes számban *guolit* (Fernandez 1997: 38; Kulonen et al. 2005: 248). Igaz ugyan, hogy az idézett tájszólások nagy fontosságúak, mert – azután hogy a Lapp Nyelvi Bizottság 1978-ban rájuk, főleg a kautokeinóira alapozta a norvég lapp fonetikai-morfológiai és helyesírási normáját – ezeknek a normája érinti a Norvégiában, Svédországban és Finnországban élő lapp nyelvűek többségét, mindazonáltal hihetetlennek tűnik, hogy a dialektusok közül csak a szóban forgó változat őrizte meg az „eredeti” *-t* többesjelet.

A többi nyelvjárásban a helyzet részletesen a következő.

- Déli lp.: *-h* többesjel: *gäetie* 'sátor' – többes szám *gäetieh* (Kulonen et al. 2005: 405).
- Umei lp.: *-(h)*. Wolfgang Schlachter (1958: XV) a *-h* többes szám nominativusi végződést zárójelben tünteti fel, s ennek okát – a homomorf *-h* kijelentő mód jelen idő egyes szám 2. személyű alakjára vonatkozóan – így indokolja: „Das *-h* immer nur schwach hörbar” (uo. XVII, 32. l.áb.; ld. alább Szinnyei is), pl. *mànnaa* 'gyerek' – többes szám *maannaa(h)* (uo. XV).
- Pitei lp.: *-h* többesjel: *juol'kie* 'láb' – többes szám *juolkieh* (Kulonen et al. 2005: 273).

- Lulei lp.: -Ø, a többes szám fokváltakozás révén jön létre, pl. *guolle* 'hal' – többes szám *guole* (Kulonen et al. 2005: 206), de vö. *imāi* 'csoda' – többes szám *ipmahah* (Collinder 1938: 52).
- Keleti hegyi lp. (Polmak): -*k* többesjel, pl. *guolle* 'hal' – többes szám *guolek* (Lakó 1986: 55; vö. Itkonen 1969: 41–46).
- Inari lp.: -*h* többesjel, pl. *tullâ* 'tűz' – többes szám *tuulah* (Sammallahti – Morottaja 1993: 123).
- Kolta lp.: -Ø, a többes szám fokváltakozás révén jön létre; a -*k* azonban megőrződött egyes névmások többes szám nominativusi alakjában, pl. *piä'ss* 'fészek' – többes szám *piä'zz*, de *kii* 'ki?' – többes szám *keak* (Kulonen et al. 2005: 397; Mosnikoff – Sammallahti 1988: 51).
- Kildini lp.: -Ø, a többes szám fokváltakozás révén jön létre; a -*k* allofónja feltűnik a névmásokban, pl. *san'n'* 'szó' – többes szám *san'*, de *ke* 'ki?' – többes szám *k'egg* (Kert 1971: 139).

Senki nem tagadhatja, hogy a lapp dialektusokban a -*k* (és allofónjai) van uralkodó helyzetben. De mi az eredete ennek a -*k*-nak?

A többes szám jelölésére az ősnyelv – legalábbis az ősfinnugor – általánosan négy morfé mával rendelkezett: **t*, **j*, **n*, **k* (Hajdú 1966: 67–68, 128–130; 1981: 144–148; Keresztes 1981: 139–145; Bereczki 1986: 66–67; 1998: 130–131; Maticsák 2020: 407–408). Minket elsősorban a -*t* és a -*k* érdekel.

Az első az uráli nyelvcsaládban a legelterjedtebb többesszám-végződés; a második alkalmazási köre szűkebb: a birtokos jel nélküli névszók többes számában csak a magyarban és a lappban fordul elő.

Ezt az egybeesést tudomásom szerint először Sajnovics János jelezte ilyen módon: „[Lappones] Conveniunt autem certe in formando *Nominativo Plurali* adæquate cum Ungaris. Quemadmodum enim hi vocibus, in vocalem definitibus, pro obtinendo *Plurali* adjiciunt litteram *k*. ita & Lappones faciunt” (Sajnovics [1771]: 87; „Pontosan megegyezik azonban a többes számú nominativus képzése. A magyarok ugyanis a magánhangzóra végződő szavakhoz többes számban egy *k* hangot tesznek hozzá, éppígy a lappok is” [C. Vladár Zsuzsa ford.]). Ezt követően a kutatók körében apránként megerősödött a vélemény, miszerint ez az egyezés az ősnyelvre vezethető vissza. Így tartotta Szinnyei József is: „Fgr. -*k* [...]: ung. -*k* [...]; – lpN. [= norwegisch-lappisch] -*hk* [...]; – lpS. [= schwedisch-lappisch] zu -*h* geschwächt, welches kaum hörbar, oder ganz geschwunden ist” (Szinnyei 1910: 58). Beke Ödön nem egészen megbízható adatokra alapozott javaslata után (ld. Beke 1911) Paavo Ravila volt az, aki forradalmasította a kérdést a lapp **-t* > -*k* belső fejlődés alátámasztásával. A finn nyelvész egyik írásában, amely a turkui finn

egyetemen 1934 októberében elmondott megnyitó beszédének átdolgozása, nyomós érvekkel „bizonyítja” (vö. Ravila 1941: 33: „wie ich [...] gezeitigt habe”) az említett fejlődést (Ravila 1935: 47–49). A legfőbb bizonyíték szerint az, hogy a -k a lapp ige egyes szám 2. személyű ragjaként is megjelenik, az uráli *-t helyén: pl. [Polmak] *mânâk* ’mész’ (< *mânât) (uo. 48). Akik a későbbiek során foglalkoztak a problémával vagy hivatkoztak rá, vegyes lelkesedéssel fogadták a *-t > -k hipotézist: Collinder (1938: 52) nem veti el; Décsy (1965: 200) bizonyított ténynek tartja; Hajdú (1966: 128), úgyszintén az idézett igerag *-t > -k átmenetére támaszkodva, „a legújabb magyarázat”-ként értékeli; Korhonen (1981: 197, 209) nem kételkedik benne; Honti (ld. Gheno 2010: 137, 32. láb.) egyetért vele; Maticsák (2020: 419, 174. láb.) elfogadhatónak látja.

Ezt a magyarázatot én nem ítélem kielégítőnek.

Mindenekelőtt, a különböző nyelvekben végbemenő szabályos fonetikai változásokat figyelembe véve, nehezen elképzelhetőnek tűnik egy dentális hang (/t/) veláriszá (/k/) átalakulása. Közvetlen, közbeeső átmenetek nélküli változás kizárandó, egy olyan esetleges láncolat pedig, mint /t/ > /th/ > /h/ > /k/, igazán kirívó lenne. Másrészt ha a két zárhang kapcsolatában ezek asszimilálódnak, vagy ennek ellenkezője megy végbe, azaz /k/ > /t/, mint pl. lat. *lacte-* ’tej’ > ol. *latte*, lat. *factu-* ’tény’ > ol. *fatto*, vagy pedig /k/ > /Ø/, mint pl. PFU *kakta ~ *käktä > m. *két* (de *kettö* is), PFU **kitke-* > m. *köt* ~ *kötö-* (UEW 1986/1: 118–119, 163; vö. Hajdú 1966: 110; Maticsák 2020: 379). Szó végén továbbá, hogy a finnugor nyelvcsaládra szorítkozzam, esetleg a /k/ kiesik: pl. ősm. *menek >> *menö* (Bereczki 1998: 104), Polmak *gulák > *gulä* ’hallj!’.

Nekem úgy tűnik, hogy a kutatók közül senki nem gondolt ezekre az általános fonetikai jelenségekre, sem pedig arra a másik furcsaságra, hogy csupán a nyugati (nyugati hegyi, tengeri, déli hegyi) norvég lapp – és az sem mindenhol – mutat /t/ hangot a többes nominativusban (és az ige egyes szám 2. személyében), míg – ismétlem – az összes többi nyelvjárásban a keleti norvég lappal együtt /k/ (vagy allofónok) a jellemző. Nem lenne logikusabb azt elképzelni, hogy a nyugati norvég lapp szenvedte el az ellentétes /k/ > /t/ változást vagy felcserélődést? Ezt a nyugati variánst beszélők hosszú idő óta közel vagy egyenesen keveredve élnek finn nyelvű emberekkel: elég a *kvén*-ekre gondolni, „person[s] of Finnish descent in Northern Norway” (Davidsen Bjerga – Stokkeland 2012: 440), akik valóban még a mai napig „Észak-Norvégia Finnmark és Tromsø megyéiben” laknak (Maticsák 2020: 182). Nem tartom lehetetlennek, hogy az említett lappok dialektusát jelentősen befolyásolta volna a finn, és hogy emiatt felvehetett a *suomi*-ban tipikus fonetikai-

morfológiai jellemzőket, mint éppen a nominativusi többes és az ige egyes szám 2. személyének *-t*-je a lapp ősnyelvi *-k* hátrányára.

Ezen a ponton azonban megoldást kell találni a többes nominativusban „létrejött” **-t > -k* változás és az ige ragjában „bekövetkezett” hasonló átalakulás közötti feltételezett analógia problémájára. Véleményem szerint a lapon belüli megfontolásokkal lehetséges választ adni erre a problémára.

Ha a */t/ > /k/* tendencia valóban működött volna, ugyanazon körülmények között minden esetben érvényesülnie kellett volna. A mutató névmások körét illetően pl. a keleti norvég lapp (Polmak) *dāt* ’ez’ és *diet* ’az’ egyes számú alakjainak **dāk*-ká és **diek*-ké kellett volna átalakulniuk, mint ahogyan a többes számban történt (?), ahol csakugyan *dāk* és *diek* formákat találunk (Lakó 1986: 78). Nem lenne helytálló az az ellenvetés, hogy akkor nem lehetett volna megkülönböztetni az egyes számot a többestől, mert ezt a mondatban a szöveggörnyezet tisztázta volna; egyébként, hogy a norvég lappnál maradjunk, ennek nyugati hegyi (Kautokeino) variánsában, amely – mint tudjuk – a mai irodalmi nyelv alapja, az ilyenféle egybeesés valós tény: *dāt* jelentése ’ez’ és ’ezek’, *diet* ’az’ és ’azok’ (Fernandez 1997: 46). Erre felhozhatok egy párhuzamot az olaszból: *questi* (szó szerint ’ezek’), névmásként ’ez’ és ’ezek’ jelentést is hordoz.

Fontos megemlíteni továbbá, hogy a pitei, lulei és kildini lappban a többes szám accusativus ragjának egyik eleme egy *-t*, a többi nyelvjárásban *-d* (< *-t*). Nos, egyes nyelvtudósok – mint Ravila – szerint a *-t* egy balti finn partitivusi végződés származéka (vö. finn *-ta/-tä*), amelyet ő egy ablativusi raggól eredeztet (vö. finn *-lta/-ltä*, valamint *-sta/-stä*) (Ravila 1935: 54: „[...] der lappische akkusativ plural, der m.e. mit dem finnischen partitiv plural identisch ist [...]. Wir wissen, dass er [= der partitiv] ursprünglich ein trennungskasus war”). Akár ez, akár nem ez a szóban forgó *-t* ~ *-d* eredete, marad az a megállapítás, hogy a dentális hang nem alakult át *-k*-vá úgy, mint – mondják – a többes nominativusban, jóllehet semmi nem akadályozta volna, ui. a fonetikai környezet ugyanaz volt, és a *-k* tökéletesen működött volna mind nominativusként, mind accusativusként, éppen úgy, mint a *-t* a finnben.

Marad viszont a feltételezett **-t > -k* (~ *h*) változás az ige egyes szám 2. személyében minden időben és módban (leszámítva az imperativust): pl. Polmak *gulâ-k* ’hallasz’ < **gulâ-t* (Hajdú 1966: 142), déli lp. *kuulak* ’ua.’ (Kulonen et al. 2005: 307), umei lp. *guulah* ’ua.’ (Schlachter 1958: XVI), Kildini *kulax* ’ua.’ (Osnoy 1975: 234) stb. Magától értetődik, hogy az uráli nyelvek igéjének egyes szám 2. személyében található *-t* kötődik az alapszavhoz: ma fellelhető – olykor mint *-d* – a nyugati norvég lapon kívül a magyarban, a finnben, a votjákban, a cseremiszenben, a mordvinban, a jurák-

ban, a jenyiszeji szamojédban, a szölkupban (vö. Hajdú 1966: uo.). Innen a következtetés, hogy a lapp nyelvjárások nagy többségére jellemző -k is a *-t-ből származott. Pontosan ez a többség ad okot arra, hogy megfontoljuk: nem lehet-e, hogy a lapp -k rag más eredetre tekint vissza?

A -k az uráli ősnyelvben a többi között az imperativus jelölésére is szolgált (Hajdú 1966: 136), feltehetően így volt az őslappban is. A felszólító mód egyes szám 2. személyének ez a -k jele szó végén jelentkezett, vagyis ez a személy, az említett igemód legfontosabbika és a legerőteljesebb a más módok azonos személyei között – több uráli nyelv mintájára – a pusztá alapformában állt. E -k szóvégi voltánál fogva idővel felvehette magának a személyragnak az értékét is, és nem túl merész dolog azt feltételezni, hogy ebben a minőségben a későbbiekben meghonosulhatott a kijelentő mód jelen idő egyes szám 2. személyének ragjaként, utóbb kiterjedve analógiás alapon az összes többi igeidőre és -módra. Szerintem lényegében nem egy /t/ > /k/ változás ment végbe, hanem egy fonetikai-morfológiai átvitel. Feltevésemet megerősítheti az a tény, hogy más nyelvekben megfigyelhető a felszólító mód egyes szám 2. személyének és a kijelentő mód jelen idő egyes szám 2. személyének alaki egybeesése: pl. ol. *sentì* 'hallj!' és 'hallasz', fr. *viens* 'gyere!' és 'jössz'.

De miért történt meg ez az átvitel?

Az uráli alapnyelvi eredetű poliszemikus -t már az őslappban az egyes szám 2. személyének ragján túl számos egyéb szerep betöltésére volt hivatott: jelölhette a főnévi igenevet, lehetett a többes szám 2. személyének ragja a kijelentő mód jelen idejében és a felszólító módban, az egyes számú locativus szuffixumának záróeleme, a mutató névmások egyes számú nominativusi végződése, a sorszámnevek képzője, határozóképző és még egyéb. Egy ilyen szereptöbblet, egy ilyen szemantikai túlterheltség megmagyarázhatja, miért váltotta fel a -k az egyes szám 2. személyének egykori -t ragját.

Ezen esemény után a helyzet a lappban az volt, hogy egy *gulâk* típusú alak jelentése lehetett mind 'hallj!', mind 'hallasz', ami egyáltalán nem számított komoly problémának, mivel a szövegkörnyezet mindig eldöntötte, melyik értelmezés érvényes. A szomszédos balti finn nyelvek közé integrálódott lapp azonban alkalmazkodott azok standardjához, következésképpen a felszólító mód egyes szám 2. személyű alakjából vagy elhagyta a -k-t (pl. norvég lapp [összességében] *boade* 'gyere!' < *boadek – ld. Hajdú 1966: 136), meghagyva mindenesetre az utolsó – látszólag nyílt – szótagban megkülönböztető fonetikai nyomként a gyenge fokot (az adott esetben -tt- helyett -d-), vagy egy „immer nur schwach hörbar” /h/-féle hanggá redukálta (pl. déli lp.

vedtieh 'menj?; upei lp. *bááde(h)* 'gyere!', de *guula* 'hallj!' – Kulonen et al. 2005: 405; Schlachter 1958: XVII).

Végezetül, ha a lapp ige egyes szám 2. személyében bekövetkezett **-t > -k* változás az általam felvázolt módon magyarázható, és ha a többi elgondolásom helytálló, el kell ismerni, hogy a nominativus többes számának **-t > -k* változása sem történhetett meg, és hogy Szinnyeinek talán igaza volt.

Irodalom

- Beke Ödön 1911: A *-k* többesjel a lapp nyelvben. Nyelvtudományi Közlemények 40: 211–228.
- Bereczki Gábor 1986⁶: A magyar nyelv finnugor alapjai. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bereczki, Gábor 1998: Fondamenti di linguistica ugrofinnica. Forum, Udine.
- Collinder, Björn 1938: Lautlehre des waldlappischen dialektes von Gällivare. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia LXXIV, Helsinki.
- Davidson Bjerga, Trude – Stokkeland, Jostein 2012²: Engelsk–nynorsk/nynorsk–engelsk ordbok. Samlaget, Oslo.
- Décsy, Gyula 1965: Einführung in die finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Fernandez, M. M. Jocelyne 1997: Parlons lapon. L'Harmattan, Paris – Montréal.
- Gheno, Danilo 2010²: Visszás nézetek a magyar nyelv eredetéről. In: Honti László (főszerk.), A nyelvrokonságról. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 125–146.
- Hajdú Péter 1966: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. (A magyar nyelv finnugor alapjai.) Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter 1981: Az uráli nyelvészet alapkérdései. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Itkonen, Erkki 1969²: Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und Wörterverzeichnis. Apuneuvoja suomalais-ugrilaisten kielten opintoja varten VII. Suomalais-Ugrilaisen Seura, Helsinki.
- Keresztes, László 1981: Numerustunnukset ja sanaluokat uralilaisissa kielissä. CIFU-V/6: 139–145.
- Kert, G. M. [Керт, Г. М.] 1971: Саамский язык (Кильдинский диалект). Фонетика – Морфология – Синтаксис. Наука, Ленинградское отделение, Ленинград.
- Korhonen, Mikko 1981: Johdatus lapin kielen historiaan. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 370, Helsinki.
- Kulonen, Ulla-Maija – Seurujärvi-Kari, Irja – Pulkkinen, Risto 2005: The Saami. A cultural encyclopaedia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 925. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Lakó György 1986: Chrestomathia Lapponica. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Maticsák Sándor 2020: A magyar nyelv eredete és rokonsága. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Mosnikoff, Jouni – Sammallahti, Pekka 1988: U'cc sääm-lää'dd sää'nnkēârjaž – Pieni koltansaame-suomi sanakirja. Jorgaleaddji Oy.
- Osnovy 1975: Лыткин, В. И. – Майтинская, К. Е. – Редеи Карой (ред.), Основы финно-угорского языкознания 2. Прибалтийско-финские, саамский и мордовские языки. Наука, Москва.
- Ravila, Paavo 1935: Die Stellung des lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen Sprachfamilie. Finnisch-Ugrische Forschungen 23/1–3: 20–65.
- Ravila, Paavo 1941: Über die Verwendung der Numeruszeichen in der uralischen Sprachen. Finnisch-Ugrische Forschungen 27/1–3: 1–136.
- Sajnovics, Joannis [1771²]: Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse. Typis Collegii Academici Societatis Jesu, Tyrnaviæ.
- Sammallahti, Pekka – Morottaja, Matti 1993: Säämi–suomâ sänikirje – Inarinsaamelais-suomalainen sanakirja. Girjegiisá Oy., Ohcejohka.
- Schlachter, Wolfgang 1958: Wörterbuch des Waldlappendialekts von Mála und Texte zur Ethnographie. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XIV. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki.
- Szinnyei, Josef 1910: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. G. J. Göschen'sche Verlagshandlung, Leipzig.
- UEW 1986–1991: Rédei, Károly (Hrsg.), Uralisches etymologisches Wörterbuch I–III. Akadémiai Kiadó – Harrassowitz Verlag, Budapest – Wiesbaden.

*

On the shift **-t* > *-k* in Lappish

Scholars today explain the presence of the plural morpheme *-k* in most Lappish dialects or languages as the shift: Protouralic **-t* > Lappish *-k* (or allophones), and they connect it to another apparently equal shift in the second person singular of the verb. But the problem perhaps has another solution. The *-k* of the verbal second person may instead be due to a transposition of the original morpheme of the imperative *-k* as an indicator of the second person singular of all other verbal tenses and moods. The *-k* of the plural on the other hand, also because it is predominant in the Lappish variants, would be the direct continuer of the protolinguistic **-k*, also maintained in Hungarian, while the *-t* of the Norwegian Lappish could be due to a Finnish influence.

Keywords: Saami, morphemes, plural, *-k, *-t.

DANILO GHENO

